

דמשק נכבשה זמנית

הציונות בדמשק 1908-1923

ירון הראל

מרכז זלמן שזר

תוכן העניינים

7	הקדמה
11	פרק ראשון: פרולוג: בין מפולת למהפכה
11	מפולת כלכלית-חברתית
17	מפולת ביחסים הבין-עדתיים
22	מפולת מוסרית
27	מפולת דמוגרפית
33	פרק שני: בין מהפכה למלחמה
33	ניסיונות למהפכה ברבנות
37	יוזמות למהפכה מוסרית
39	שיקום המערכת הממסדית
44	מעגלי זהויות
56	היעדר תודעה ציונית
61	פרק שלישי: בין האוניברסלי ללאומי
61	חדירת החינוך המודרני
62	יוזמה מקומית לחינוך לאומי
66	התארגנות בית הספר העברי-לאומי
69	יצירת אקלים עברי-לאומי
75	נטישת אלמאליח
78	מלחמת השפות
84	הניסיון לבניית שותפות עם כ"ח
91	פרק רביעי: בין גולים למקומיים
91	קהילה במלחמה
95	גירוש, מפגש והתארגנות
103	פעילות הגולים בקהילה

114	פרק חמישי: בין שיקום לסערה מדינית
114	גישושים ראשונים לקראת שיקום: דו"ח ילין-מוצרי
121	אישוש הממצאים ופתרון אלטרנטיבי: דו"ח הרב עוזיאל
123	פתרון כולל: תכנית הקר
125	תגובתה של קהילת דמשק על הגישושים הציוניים
128	צעדי סיוע ראשונים: שירותי בריאות וסניטציה
130	שיקום הפעילות הפילנתרופית
133	פעילות חינוכית
138	פעילות פוליטית מקומית
148	פרק שישי: בין ציון לערב
148	פיצל בסבך המדיניות הסורית הפנימית
153	פיצל וממשלו – בין ציונים-מערבים ליהודים-ערבים
165	מאבק בתקשורת עוינת
172	העיתון "המזרח/אלשרק"
176	התארגנות ציונית-סוציאליסטית
181	התגובות על הופעת העיתון
185	פרק שביעי: בין צרפת לציון
185	המדיניות הצרפתית
198	עלייתם מחדש של מוסדות כי"ח
208	המאבק על הנהגת הקהילה
219	פרק שמיני: אפילו: בין חידלון להפקרה
219	החידלון: מאבקים פנימיים
223	דעיכת ההתלהבות מן הציונות
229	הגורם המעמדי
232	בדרך להפקרה: יחס המוסדות הציוניים
236	זעקת דמשק
244	סיכום
251	ביבליוגרפיה
269	מפתח כללי

הקדמה

בשנים האחרונות אנו עדים לגל גדול של מחקרים העוסקים בציונות בקהילות היהודיות במזרח התיכון. ספר זה בא להרים תרומה לחקר השלב הראשון של הציונות בדמשק בין השנים 1908–1923. שלב זה נמשך תקופה קצרה, 15 שנים בסך הכול. עם זאת, היו אלה שנים של תמורות מפליגות ושל זעזועים רבים. לצד אירועים חיצוניים רבי רושם והשפעה, כגון מהפכת התורכים הצעירים, מלחמת העולם הראשונה, הכיבוש הבריטי, ייסוד הממלכה הערבית בראשות פיצל, הפעילות הערבית האנטי-ציונית והחלת המנדט הצרפתי על סוריה, התחוללו גם תמורות וזעזועים פנימיים, כגון הדחת החכם באשי והחלפתו באחר, הכנסת תלמודי התורה תחת חסות חברת כל ישראל חברים (כי"ח) ואחר כך תחת חסותם של בתי הספר העבריים, מאבק שכבת תלמידי החכמים על מעמדה שהלך ונחלש, המאבק הבלתי פוסק בין מוסדות החינוך הציוניים לבין אלה של כי"ח, הסכסוכים הפנימיים בהנהגת הקהילה, המאבק המעמדי, וההגירה המתמשכת שהחלישה את חוסנה של הקהילה.

ספר זה הוא המונוגרפיה השלישית מפרי עטי העוסקת בקהילות סוריה. מבחינה זו הוא הצלע השלישית בטריאנגל המסכמת מחקר רב שנים של ההיסטוריה של קהילות אלה למן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה ועד למחצית הראשונה של המאה העשרים. התחלתי לעסוק בחקר הציונות בדמשק לפני למעלה מ-15 שנה. פרסמתי שלושה מאמרים שבחנו היבטים שונים של הנושא, אך בכל פעם שביקשתי לגשת לכתיבת ספר שלם ציץ מחקר אחר שמסיבות שונות קיבל קדימות על פני המחקר על הציונות. אולם כמאמר המיוחס לחיד"א, "כל עכבה לטובה", במהלך השנים שבהן היה המחקר "על אש קטנה", הלכו והצטברו אצלי מקורות ומחקרים רבים נוספים שסייעו לי, כך אני מקווה, לכתוב ספר בשל ושלם יותר.

מטרות אחדות עמדו לנגד עיני בכתיבת ספר זה, ובראשן פיתוח ועיבוד התשתית העובדתית. אשר על כן, היסוד המתודולוגי של ספר זה הוא מחקר ארכיוני רחב ועמוק בארץ ומחוצה לה. קשה מאוד להגזים בחשיבותה של עיתונות התקופה – היהודית כמו גם הערבית – כמקור היסטורי לתולדות קהילת דמשק. בבחירת גבולות הזמן של המחקר ביקשתי לתרום לשאלת הפריודיזציה של הפעילות הציונית בארצות האסלאם. שאלות כגון הבנת הציונות בהקשר של החברה היהודית והחברה הסובבת, החינוך הציוני, שיתופן של בנות בפעילות והכרת היחסים בין השליחים הציונים לבין הקהילה, נידונות אף הן. שאלות נוספות הן מה היה מקומה של הציונות בהנהגה המקומית, מה היו היחסים והמתחים בין הפעילים הציונים לבין שליחי חברת כי"ח שפעלה שנים

הקדמה

ארוכות בדמשק, כמו גם השאלה אם הייתה התאמה בין אימוץ הרעיון הציוני לבין המעמד הסוציו-אקונומי.

עיון בפרקי הספר יביא בפני הקורא פרשה מופלאה של פעילות ציונית בגלות הסמוכה ביותר לארץ ישראל, בארץ שהפכה עם השנים להיות ארץ אויב, שהחזיקה ביהודיה שנים ארוכות כבני ערובה, וממנה יצאו אחרוני היהודים רק בעשור האחרון של המאה העשרים.

הכרת הטוב

בשנים הארוכות שבהן עסקתי בכתיבת ספר זה עמדו לצדי רבים וטובים, ולהם אני מגיש בזה תודה מאהבה.

יחיד ומיוחד הוא פרופ' ירון צור המלווה אותי שנים ארוכות, לא רק כעמית אלא כחבר של ממש. פרופ' צור בכתיבתו המופתית ובידיעותיו הרבות, הגם שהן עוסקות בקהילות שונות, תרם למחקר הציונות מושגי יסוד חשובים שרישומם ניכר גם בחיבור זה.

בשנים האחרונות זכיתי להכיר את ד"ר נחום מנחם, ששלח ידו בחקר יהודי סוריה לפני שנים רבות ומאז חדל. בשיחתנו הראשונה הפציתי בו לשוב לכתיבה ולפרסם בספרים שבעריכתי מאמרים העוסקים בקהילת קאמישלי ובציונות בחלב. ד"ר מנחם הוא אוצר בלום של ידע וחבר המוכן לחלוק מידעיו עם אחרים.

פרופ' אלון גל הפרה את הבנתי באדני היסוד של הציונות, או כפי שהוא נוהג לומר "הטיפוסים השונים של הציונות". מתוך חילוקי דעות פה ושם צמחה לה כאן גם ידידות מהנה.

פרופ' צבי זוהר, חברי משכבר הימים, גם הוא תרם בכתיבתו ובדברים שבעל פה משך שנים ארוכות לכתיבתי.

שיחות ארוכות היו לי עם ד"ר הגר הלל המנוחה כאשר נתבקשתי לקרוא את החוברות שכתבה עבור האוניברסיטה הפתוחה, שעסקו בהתרחשויות בקהילה היהודית בדמשק בחלק מן התקופה שבה עוסק ספר זה. השעות אתה זכורות לי כקסומות הן מצד אישיותה אך גם מצד התובנות המקוריות והליבון החד של הסוגיות שעליהן כתבה.

חברי ועמיתי למחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן ליוו אותי משך שנות הכתיבה בעצה טובה ובעידוד. תלמידי העשירו אותי בשאלותיהם ובהערותיהם הפוריות כאשר עסקתי בכיתה בסוגיות הנוגעות לספר זה. תלמידי המחקר שלי היו נכונים תמיד להגיש כל סיוע, ובעיקר ד"ר גיא ברכה ומר ירון רן, שנושאי עבודות הדוקטור שלהם קרובים לתחום המחקר הנדון בספר זה.

שלמי תודה לעובדים המסורים בספריות ובארכיונים בארץ ובעולם שבהם נעזרתי במהלך כתיבת הספר: עובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, עובדי הארכיון

הקדמה

המרכזי לתולדות העם היהודי בראשות גב' הדסה אסולין, עובדי ספריית יד בן-צבי, שבשנים שבהן ביקרתי בה לצורכי כתיבת הספר עמד בראשה מר אברהם הטל המנוח, עובדי ספריית אוניברסיטת בר-אילן ועובדי ספריית אוניברסיטת תל אביב, כמו גם אנשי הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה המצוי באוניברסיטה זו. תודה שלוחה גם לאנשי הארכיון הציוני המרכזי בירושלים ולאנשי ארכיון תנועת העבודה. עזרה שלא תסולא בפז הגישו לי עובדי ארכיון המדינה הבריטי בלונדון, עובדי ארכיון משרד החוץ הצרפתי בפריס ובנאנט, וכן עובדי ארכיון חברת כל ישראל חברים בפריס, ובראשם ידידי הטוב ז'אן קלוד קופרמינג.

מחקר זה לא היה שלם ללא נדיבותם של אנשים פרטיים אשר הואילו לאפשר לי לעיין במסמכים שברשותם. ראש וראשון לכולם, ידידי המנוח ר' בנימין בן אליעזר ריבלין, איש ירושלים, אשר הפקיד בידי את העותקים היחידים בעולם של העיתון הדו-לשוני "המזרח/אלשרק", שיצא בדמשק בשנת 1920, והעמיד לרשותי את היומן שכתב אביו בדמשק בשנות מלחמת העולם הראשונה. מר משה פריגן מחיפה העמיד לרשותי צילומים של מכתבי ד"ר לייב עפרון, אשר שירת כרופא בקהילת דמשק בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

מחקר זה לא היה יוצא אל הפועל לולא תמיכתה של ממשלת צרפת לאורך שנים, באמצעות נספחי התרבות שלה בישראל. תודה מקרב לב לגב' שרלוט ריקה, מזכירתם של אחדים מן הנספחים הללו, שסייעה לי מתחילת דרכי במחקר להשיג את התמיכה הצרפתית הנדיבה. קרן הזיכרון לתרבות יהודית, שתמכה רבות במחקרי הקודמים, הוסיפה ותמכה גם במחקר זה. תמיכה ועידוד קיבלתי גם מקרן איהל באוניברסיטת בר-אילן וכן מן הקרן לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן באוניברסיטה זו. עוד תמכו במחקר זה מכון קרן קימת לישראל לתולדות הציונות וההתיישבות ויד טבנקין באמצעות קרן ג'ו לוי. תמיכה חומרית ומוסרית קיבלתי גם מאנשי ארגון יוצאי דמשק בישראל, ובמיוחד מר יהושע קלש, מר אליהו חסון, מר משה שמר, פרופ' אמנון שילוח ז"ל, פרופ' מנשה הראל ז"ל ומר יוסף ריקה ז"ל.

מלאכת הסיום של כתיבת ספר זה נעשתה בעיר לפקה (Lefke) שבצפון קפריסין, שם התארחתי באוניברסיטת אירופה (Lefke Avrupa Üniversitesi) בעקבות הזמנתו של חברי הטוב, פרופ' מהמט דמיריורק (Demiryörek). השקט והשלווה שבין ההר לים תרמו רבות לגיבוש הכתיבה ולעריכתה ועל כך יבורך.

תודתי נתונה גם לאנשי מרכז זלמן שזר העומדים מאחורי הוצאתו לאור של חיבור זה, ובראשם ידידי הטוב מר צבי יקותיאל (קותי). הגב' מעין אבינרי-רבהון ומר יחזקאל חובב שעודדו ותמכו, כל אחד בדרכו. הגב' הרצליה אפרתי שהופקדה על עריכת הלשון ניהלה עמי דו-שיח שכולו עונג צרוף ועשתה את תוכן החיבור ברור וקריא.

הקדמה

אחרונה חביבה כתמיד, רעייתי־חברתי תמי, אם ילדי שהלכו ובגרו בשנים הארוכות שבהן נכתב מחקר זה. לנכדינו האהובים, יפתח והראל, שבזכותם מתקיים בנו תדירות "אז ימלא שחוק פינור", מוקדש ספר זה.

ירון הראל
גבעת זאב,
ערב ראש השנה תשע"ה

דמשק נכבשה זמנית: הציונות בדמשק 1908-1923 בוחן פרק זמן שבו חלו תמורות מפליגות וזעזועים רבים, כגון מהפכת התורכים הצעירים, מלחמת העולם הראשונה, הצהרת בלפור, הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל ושל דמשק, ייסוד הממלכה הערבית בראשות פיצל והחלת המנדט הצרפתי על סוריה. בפרק זה התחוללו בדמשק תמורות פנימיות, כגון הדחת החכם באשי והחלפתו באחר, הכנסת תלמודי התורה תחת חסות חברת כל ישראל חברים (כ"י"ח), ייסוד בתי ספר עבריים, מאבקם של תלמידי החכמים על מעמדם, מתח בין מוסדות החינוך העבריים לבין אלה של כ"י"ח, סכסוכים פנימיים בהנהגת הקהילה, מאבק מעמדי והגירה מתמשכת שהחלישה את חוסנה של הקהילה. במהלך חמש עשרה השנים הללו גם החל השלב הראשון של הפעילות הציונית בדמשק.

דמשק נכבשה זמנית דן בנסיבות שהביאו להכשרת הלבבות לרעיון הציוני, בדרך שבה נתפסה הציונות בחברה היהודית ובחברה הערבית הסובבת, בחינוך הציוני המודרני ששם דגש על התרבות העברית, במפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילת דמשק, בשאלות של מגדר כמו שיתופן של בנות בפעילות הציונית, ביחסים בין השליחים הציונים לבין הקהילה, במקומה של הציונות בהנהגה המקומית, במתחים בין הפעילים הציונים לשליחי כ"י"ח, בציונות על רקע הלאומיות הערבית, ובתמורה שחלה ביחסם של המוסדות הציוניים לקהילת דמשק: מתמיכה גדולה לנטישה מוחלטת. הספר מתאר פעילות ציונית בגלות הסמוכה ביותר לארץ ישראל, בארץ שהפכה עם השנים לארץ אויב והחזיקה בבני הקהילה היהודית שנים ארוכות כבני ערובה, עד ליציאת אחרוני היהודים ממנה בשלהי המאה העשרים.

פרופ' ירון הראל משמש ראש המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו על שם ישראל וגולדה קושיצקי באוניברסיטת בר-אילן, ובעל הקתדרה ע"ש יקותיאל וחנה קליין לחקר תולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים באוניברסיטה זו. מחקריו עוסקים בהיסטוריה הפוליטית, החברתית והתרבותית של היהודים בארצות האסלאם. ספרו "בספינות של אש למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1880" (מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ג) זכה בפרס בן-צבי, וספרו "בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בקהילות בגדאד, דמשק וחלב 1744-1914" (מכון בן-צבי, ירושלים תשס"ז) זכה בפרס שזר. על מפעלו המחקרי זכה בפרס נשיא המדינה לשנת 2010.

התמונה בחזית: תזמורת מכבי הצעיר, דמשק, תרפ"ג (1923); באדיבות ד"ר נחום מנחם, חיפה

מחיר מומלץ: 76.70 ₪
תאריך הופעה: ינואר 2015